

Die Coninckelike van Vlaendren.

En was die derde reyle dat theylich bloet om onsen heere Christum Ihesum te bli-
 ōme ghedrege was om Hertoghe Karels dene / dat hi hem saleghe victorie verleenē
 wille / ope welcke lach doe voor Nmpens wilde.

Brugghe bidt Gode om vrede.

Bucht huwe kuyen voucht v oodmoedeli **A**
Bedelike menschen aensiet hoe gloedeli **A**
Onijnde oorloghe nu toocht haer wer **A** ♁
Gruwelike vrece met tanden bloedeli **A**
Ghenaect ons allen o god hoe woedeli **A**
Hy dede die paep / dede die wreetheyt ster **A** ♁
Ich voughe hem biddich dan leer ende cler **A**
Bedijnghe te tooghene deuoot ende wijseli **A** *
Ieghenwoordich es in ons ooghemer **A**
Duck schade / in eese / verdriet / afgrijseli **A**
Grief van edelen es nu vpijseli **A**
Ontheruvinghe van princhen diouthepts gheque **L**
Operen tijdt / sterfte / brandt / moordt / mespuseli **A**
Eractie / ontfakinghe / destructie se **L**
Om twelcke men in processie sine **L**
Metten helegghen bloede ghewerft heist n **A** ♁
Op sinte Almandts dach sinte claren we **L**
Roupende aen gode voor dit ghesce **L**
Ende voor der vpanden verradelic gr **A** ♁
Dus biddi hu hoor mijn ghesce **A**
Ene deuote bede / behouft nu den lee **A**
 Wi. in Synthelle processien waren * ♁
 sietten helegghen bloede / sinte claren
 Anno. M. CCCC. lxx.

Vo desen seuen tijdt wordt ope
 Coninc murmurerende op de
 Graue vā Sīmpol en sloot in
 sine raedt den voorē Graue te
 doodene met Fenijne / of ander sijn / so var
 re dat een die vande rade was vanden co
 ninc / die gaf de Graue vā Sīmpol te ken
 nene / dies quā die Graue vā Sīmpol claer
 lē hi den coninc / waer of dat die coninc hē
 verwonderde. En hi schelbende seyde ghi
 sīt conincstable / en ghi hebt my erdt ghe
 daen / maer letel hebby mi gheuodert in
 mijn peghenwoordeghe Nmepe. Waer
 op die graue vā Sīmpol antwoorde gaf
 hoe dat hi beloest en gheswoeren hadde / en
 besegelt / nē mer meer te uechtene pegens
 sijnen neue de Hertoghe Kaerle vā Bour
 goengien / lae em mer binnen die frontie

ren van sinen landen / maer quame hi die
 pere in Dianckerijcke / hy soudene helpen
 heeren en weder slaen. En met desen woor
 den was die coninc wel te vrede / en hy gaf
 den Graue vā Sīmpol last alle die stede vā
 der sōme in te halene / in dyen hy mochte /
 om twelcke die Conincstable in nam sine
 Quintins / Pyrone / Nondedier / rope / en
 meer andere.
Omtrent desen tijt eeneghe vāder stede
 vā Nmpens / ontslaghe de hertoge kaerle /
 en si verrochen altemet huiper stede. En
 eeneghe sonde aen de Hertoghe Kaerle / oft
 hē gheselste met sinen huylghe sinne Ja
 mpens binnē te comene / si soude hē gheer
 ne ontsanghe. Twelcke Hertoghe kaerle
 seer qualic heerde / en duchte de en vrede
 also verraden en bedroghe te worden.

Brugge, bid God om vrede

Vroomheidsoffensief van vijftiende-eeuwse rederijkers

Johan Oosterman

Inleiding

Het valt niet te betwijfelen dat de rederijkers actief hebben bijgedragen aan het bevorderen van de vroomheid in de laatmiddeleeuwse stad. De belangrijke bijdrage die ze leverden aan processies, de hoge waardering die ze vooral toekenden aan geestelijke lyriek en geestelijk toneel, en het feit dat vele kamers voortkwamen uit geestelijke broederschappen en daar vaak ook nauw mee waren verweven, is in dat opzicht veelzeggend.¹ Als ik het echter heb over een 'vroomheidsoffensief', dan bedoel ik een specifiekere betrokkenheid. Ik concentreer me daarvoor op Brugge in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Van geen andere stad zijn er uit de vijftiende eeuw zoveel rederijkersteksten bewaard gebleven. Dat danken we vooral aan Anthonis de Roovere. Het leeuwendeel van het materiaal uit het Brugge van die tijd komt uit zijn oeuvre. Zonder overigens voorbij te gaan aan het feit dat ook vele andere rederijkersgeschriften uit die periode in die stad voor ons zijn achtergelaten.² De voorbeelden van vrome propaganda die ik wil bespreken, zijn dan ook niet op het conto van één man te schrijven. Er zijn diverse personen bij betrokken geweest. In het navolgende kom ik vooral te spreken over gedichten. Het toneel, dat voor de overdracht van religieuze opvattingen even belangrijk, zo niet belangrijker is geweest, onttrekt zich goeddeels aan onze waarneming: vrijwel niets is ervan bewaard gebleven. Uit wat wel bewaard is – een enkel spel en vele vermeldingen in rekeningen, akten en kronieken – ontstaat een beeld dat niet wezenlijk afwijkt van de voorstelling die men zich kan vormen bij het bestuderen van de gedichten.³

In de overlevering komen we hoofdzakelijk vroege gedichten tegen. Vermoedelijk, maar moeilijk bewijsbaar, zijn er hoe dan ook minder amoureuze en zotte gedichten geschreven. Daarvan vinden we immers maar een handvol terug in het oeuvre van De Roovere. En in het werk van anderen is de verhouding niet anders. Onder deze vroege gedichten zijn nogal wat gebeden en lofdichten waarin iemand zich in de eerste persoon richt tot een hogere macht: God, een heilige, en vooral Maria.⁴ Deze lofdichten en gebeden zijn ongetwijfeld geschreven om de devotie te bevorderen. Maar of rederijkers doelbewust de vroomheid propageerden met deze gebeden, of dat ze eenvoudig voldeden aan een bestaande vraag en als het ware op bestelling leverden, is moeilijk te zeggen.⁵ In ieder geval werden veel van deze teksten in de eerste plaats in de eigen kring gerecipieerd. Voor de wedstrijden, die op gezette tijden in de kamer werden gehouden, moesten vaak geestelijke gedichten worden gemaakt. Vooral het schrijven en voordragen van kunstige Marialoven moet in veel van de vijftiende-eeuwse kamers een belangrijke plaats hebben ingenomen, en dit dan in navolging van de Noord-Franse puy.⁶

Ook de stichtingslegende van de Brugse Heilige-Geestkamer geeft een mooi voorbeeld van het gebruik om geestelijke gedichten in de eigen kring voor te dragen: eens per jaar werd de oprichting van het gilde herdacht ten huize van de deken. Bij die gelegenheid moest een gedicht op het lijden van Christus worden voorgedragen. Onder de bewaarde Brugse teksten zijn er diverse die hiervoor gediend kunnen hebben.⁷

De beoefening van godsdienstigheid nam een belangrijke plaats in binnen het reilen en zeilen van de kamer, zo valt op te maken uit diverse reglementen en akten.⁸ Toch is het duidelijk dat rederijkers de vroomheid ook in ruimere kring propageerden. Ze traden op als propagandisten voor het beoefenen van collectieve en individuele vroomheid. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan, wie erbij betrokken waren, en wat de bedoeling van de geleverde inspanningen was, is lang niet altijd duidelijk. Maar aan de hand van enkele voorbeelden is het toch mogelijk zicht te krijgen op deze rol van de rederijkers.

Vroomheid in Veurne en Breda

In het voorjaar of de zomer van 1459 besloten de kanunniken van het kapittel van Sint-Walburga te Veurne en de magistraat van die stad dat er een wedstrijd uitgeschreven moest worden om de deelname aan de jaarlijkse ommegang, die plaatsvond op de dag van de heilige kruisverheffing, te stimuleren. Men constateerde dat 'Men [...] in voorledene tijden veel meer genegen [heeft] geweest om het heylich Cruys te vereeren met schoone processien ende cieraden als men jegenwoordich doet.'⁹ Kort gezegd: vroeger was alles beter. Er werden prijzen uitgelooft voor een spel én voor een lofdicht, en de kaart werd naar vele steden en dorpen gestuurd. De opkomst was boven verwachting:

Het meeste wonder, dat den selven dage te sien was, was de menichte van volck, van alle quartieren toegelopen, om de voorseyde processie ende spelen te sien. De menichte was soodanich groot, dat de Stadt bynaer er voor te cleene was. De herbergen waren soo vol van volck, die gecommen was om de voorseyde prijzen te winnen, ende der menichte van hun gevolgh, dat de andere vreemde lieden groote moeyte hadden van voor hun geldt een pot bier ofte wijn te krijgen.¹⁰

Vanzelfsprekend is onbekend of de strekking van al die spelen en lofdichten beklifde, maar in elk geval bleek het mogelijk om door het uitloven van prijzen, rederijkers van heinde en verre naar Veurne te laten komen en ze ertoe te bewegen een vrome boodschap uit te dragen. Wie er precies aanwezig waren, vermeldt de kroniek niet, maar uit andere bronnen weten we dat in elk geval de Brugse Heilige-Geestkamer present was. Bovendien is het gedicht bekend waarmee ze aan de refreinwedstrijd heeft meegedaan.¹¹ De eisen waaraan het gedicht moest voldoen, zijn namelijk nauwkeurig vermeld in de kroniek. In de refreinbundel van Jan van Stijvoort staat een lof op het Heilig Kruis dat precies aan de gestelde eisen voldoet, en dat op goede gronden als een Brugs gedicht bestempeld kan worden: het was de Brugse inzending voor de wedstrijd.¹² Maar hoewel we kunnen vaststellen dat het voor de Veurnse wedstrijd is geschreven, bevat het geen enkele toespeling op deze

specifieke gelegenheid. Het lofdicht is een lofdicht als zovele. Als we niet uit de Veurnse kroniek wisten dat het om een gedicht voor een wedstrijd ging, hadden we een dergelijke conclusie niet kunnen trekken en hadden we dus ook niet geweten dat het was voorgedragen tijdens een openbare bijeenkomst. Het had evengoed geschreven kunnen zijn om te noteren in een gebedenboek.

Het lofdicht voor de Veurnse wedstrijd brengt ons dicht in de buurt van Anthonis de Roovere. Het gedicht is namelijk overgeleverd meteen in aansluiting op een reeks van zes geestelijke lofdichten die zeker door de Brugse prins van retorica zijn geschreven.¹³ Het eerste gedicht uit deze reeks is een lof op de Heilige Geest. Hierin wordt een toespeling gemaakt op de Brugse Heilige-Geestkamer, in bewoordingen die duidelijk maken dat de leden van deze kamer werden beoogd als publiek voor dit gedicht: 'Sterckt ons gheselschap, werdt Heylich Geest.'¹⁴ In de overige teksten ontbreken dergelijke verwijzingen naar een aanwezig publiek. Dat geldt ook voor het bekendste gedicht uit de reeks: het *Lof van den Heylighen Sacramente*.¹⁵ Dit gedicht heeft al kort nadat het geschreven werd een snelle verspreiding gevonden. Van weinig rederijkersgedichten zijn zoveel vindplaatsen bekend. Bovendien heeft het veel navolging gevonden. Het is zeker viermaal als uitgangspunt gebruikt voor het schrijven van nieuw werk. Ook bij dit gedicht zijn er, net als bij het gedicht voor Veurne, aanwijzingen dat het gaat om een tekst die voor een specifieke gelegenheid is geschreven. Op een van de handschriften, het geïllustreerde blad dat nog heden ten dage te zien is in de Sint-Salvator in Brugge, is het jaartal 1456 aangebracht.

Een ander handschrift is het mirakelboek van de Bredase broederschap van het Heilig Sacrament van Niervaart.¹⁶ Het bevat onder meer een reeks mirakelen, een mirakelgedicht, het *Spel vanden Heilighen Sacramente vander Nyeuwervaert* en een gedeelte van De Rooveres sacramentslof. Op verschillende manieren is dit Bredase handschrift te verbinden met De Roovere en met Brugge. In de eerste plaats, uiteraard, via het sacramentslof. Maar ook het mirakelgedicht, dat in het handschrift aan het spel voorafgaat en ook eerder geschreven moet zijn, is het werk van De Roovere. Verder is in het spel, van de hand van Jan Smeken, gebruikgemaakt van De Rooveres sacramentslof. Of Smeken dit met bijzondere bedoelingen deed - bijvoorbeeld omdat er een speciale relatie van de Bredase broederschap bestond met dit gedicht - is niet bekend. In ieder geval is er een Brugse connectie door het laatst gedateerde mirakel dat in het boekje is genoteerd: een vierjarig kind van Brugse ouders lijkt zwakzinnig, waarop de moeder naar Breda trekt om tot het Heilig Sacrament te bidden. Het kind geneest op wonderbaarlijke wijze en de moeder gaat opnieuw naar Breda om haar dankbaarheid te tonen. Dit mirakel vindt plaats in 1456, het jaar waarin het *Lof van den Heylighen Sacramente* werd geschreven.¹⁷ We weten niet of De Roovere zijn bekende gedicht schreef naar aanleiding van het wonder met het Brugse kind, maar in elk geval werd de tekst in Breda ingezet om de devotie tot het Heilig Sacrament te propageren. Ook elders speelde het Lof al in de vijftiende eeuw een belangrijke rol bij het uitdragen van de sacramentsdevotie. De tekst, die grotendeels gebaseerd is op een traktaat van de Brabantse mysticus Jan van Ruusbroec,¹⁸ is gekeurd door Brugse theologen en goed bevonden om in het openbaar op te hangen:

tselve [bedoeld is het gedicht] eyndelijck bijden examineurs van dien verclaert goet, correct ende oprecht int gheloove zijnde, in teecken van dyen geapprobeert, gheconsenteert ende toegelaten openbaer inde H. Kercke, tot een yghelijcx devotie in gescrijften gestelt te moghen zijn¹⁹

De tekst werd inderdaad in kerken tentoongesteld en ook al vroeg – in 1478 – gedrukt. Het gedicht werd nadrukkelijk gebruikt om de devotie voor het Heilig Sacrament, die in de vijftiende eeuw zo prominent was, te vergroten.²⁰

De twee lofdichten die hiervoor ter sprake zijn gekomen, speelden een rol bij het actief bevorderen van vroomheid. Ze werden geschreven door rederijkers en functioneerden binnen een van overheidswege gesanctioneerde context. Wereldlijke en kerkelijke autoriteiten werkten hierbij vaak samen. Het bevorderen van vroomheid was immers een gemeenschappelijk belang. De innerlijke devotie tot het Heilig Sacrament en de persoonlijke communie die in het sacramentslof wordt aanbevolen, passen naadloos binnen de kerkelijke vroomheid in het Vlaanderen van de vijftiende eeuw, die – maar dit terzijde – wel enige verwantschap vertoont met de spiritualiteit van de Moderne Devotie, maar er ook op belangrijke punten van verschilt.²¹ De uiterlijke devotie en de collectieve beoefening daarvan droegen bij aan de saamhorigheid binnen de stedelijke gemeenschap, aan het uitdragen van collectieve normen en waarden, en aan het propageren van een stabiele maatschappelijke orde waarbinnen de centrale, de stedelijke en de kerkelijke overheden ieder hun eigen plaats hadden maar in elk geval het verlangen naar zekerheid en rust deelden. Processies vormden in de late Middeleeuwen bij uitstek een middel om die collectieve vroomheid uit te dragen of zelfs af te dwingen.²² In de *Excellente cronike van Vlaenderen* staat een reeks gedichtjes die verband houden met processies in Brugge.

‘Incarnacioenen’ en processies

‘Minlicke menschen, voucht hu tot duechden’ is de aanhef van een dertienregelig gedichtje dat deel uitmaakt van de *Excellente cronike van Vlaenderen*.²³ Het is een van de ‘incarnacioenen’, zoals ze in de kroniek zelf worden genoemd. Het is trouwens van belang hier onderscheid te maken tussen twee soorten gedichten. Er zijn de twee-regelige gedichtjes die door de hele kroniek heen voorkomen en waarin de meest diverse historische gebeurtenissen worden gememoreerd. Daarnaast hebben we de wat langere gedichten, die door hun taal en rijmschema als rederijkersgedichten herkenbaar zijn.²⁴ Hier gaat het alleen over die langere gedichten. Ze komen voor vanaf ongeveer 1450, dat wil zeggen in het gedeelte van de kroniek dat door De Roovere is samengesteld en geschreven. Een van de gedichten, waarin de dood van Filips de Goede wordt gememoreerd, is zeker door De Roovere geschreven (zo blijkt uit een opschrift en een acrostichon),²⁵ voor veel van de andere is dat op stilistische gronden eveneens aan te nemen. Illustratief is de opvallende overeenkomst in rijmwoorden tussen het *Nieuwe jaer van Brugghe* uit 1480 en het ‘incarnacioen’ op de dood van Karel de Stoute uit 1477. In het eerstgenoemde gedicht zien we de rijmwoorden ‘hantierenisse: regiernisse: verchiernisse: schoffiernisse’, in het tweede gedicht: ‘anthierijnghe: regierijnghe: verchierijnghe: schoffierijnghe’.²⁶ Het gaat me er hier niet om het auteurschap van deze korte teksten vast te stellen,

al is het wel van belang erop te wijzen dat het om Brugse gedichten gaat die zijn gemaakt naar aanleiding van concrete historische gebeurtenissen.

Laat ik terugkeren naar het gedicht waarvan ik zojuist het eerste vers aanhaalde. De volledige tekst van dit gedicht gaat als volgt:

Minlicke menschen, voucht hu tot duechden,
Conscientie bestaent nu tsijne ghedweghen.
Condt es on van lettel vruechden,
Cort es den tijt in tsondich pleghen.
Commer heift ons in tstric ghecreghen,
Laet ons nu om verbeteren pijnen!
Xpristus es so ontfaermich vul seghen,
Voorwaer, sijn gracie sal up ons schijnen.
Vlaendren es acoort noot metten sijnen,
Vanden welcken wi nu processie draghen
In maerte XV. God, doe verdwijnen
Jeghenwoordege orloghe in onse daghen;
Ic hoepet alle goede menschen gheerne saghen.²⁷

Het eerste vers is een oproep tot deugdzaamheid in een kommervolle tijd. Het betreft hier de periode na de dood van Karel de Stoute waarin Maria van Bourgondië alleen aan het bewind was, totdat ze in 1478 trouwde met Maximiliaan van Oostenrijk. Van die politiek instabiele situatie maakte de Franse koning gebruik door Vlaanderen aan te vallen.²⁸ De aangesproken 'minlicke menschen' worden opgeroepen zich in te spannen om het lot ten goede te keren: 'Laet ons nu om verbeteren pijnen!' Een paar verzen later wordt gerefereerd aan de processie bij gelegenheid waarvan dit gedichtje werd gemaakt, en ten slotte volgt de klemmende vraag aan God de oorlog te willen stoppen. Brugge wil vrede, en dit gedicht roept op daarvoor te bidden. Het tiende vers, waarin de processie genoemd wordt, bevat het betekenisvolle 'nu'. Dit wijst erop dat het gedicht bedoeld was om ten tijde van de processie een rol te spelen. In de prozapassage die meteen aan het gedicht voorafgaat, wordt de aanleiding voor de processie uit de doeken gedaan – 'up dien dach tAntwerpen die vier landen vergadert waren om raet te nemen, hoemen die landen best bewaren soude yeghens dye macht van den coninc van Vranckerijcke' – en wordt bovendien meegedeeld dat het gedichtje 'ter cause van' (wat zowel 'ter wille van' als 'naar aanleiding van' kan betekenen) de processie werd geschreven. Dit alles duidt erop dat het gedicht niet als terugblik werd geschreven maar ten tijde van de processie. We kunnen daaruit afleiden dat het dus ook een rol speelde op of omstreeks 15 maart 1479, de dag waarop een zogeheten generale processie door Brugge trok.

Dit is een processie die van overheidswege wordt afgekondigd en waaraan vele stedelingen verplicht deelnamen. Ze werden gehouden in tijden van nood: honger, slecht weer, oorlog. Vooral vanaf de regeringsjaren van Karel de Stoute, die voortdurend op het slagveld te vinden was, werden ze steeds frequenter. De centrale overheid gelastte veel van deze processies, en de stad zorgde voor de feitelijke uitvoering.²⁹ Noodgedwongen, maar waarschijnlijk niet zonder de uitgedragen boodschap een eigen wending te geven. Een aanwijzing voor deze inhoudelijke bemoeienis

vormt het gegeven dat telkens een of meer geestelijken werden betaald om een preek te houden.³⁰ Aan Brugse stadsrekeningen is zodoende precies af te lezen waar en wanneer generale processies door de stad trokken. Dat men waarde hechtte aan het theologisch gehalte van de preken, valt af te leiden uit betalingen uit de stads-kas om enkele geestelijken in staat te stellen in Rome te doctoreren. Een van hen was Francois Stoc, die bekendstond om zijn grote geleerdheid en sterke betrokkenheid bij het lot van de armen. Hij preekte jaren achtereen tijdens generale processies en was in 1465-1466 (tot aan zijn dood in juli 1466) prior van de Brugse augustijner heremieten.³¹ Bovendien was hij als dichter actief. Een van de vier aan hem toe te schrijven gedichten lijkt sterk op de retorische gedichten in de *Excellente cronike*. Het is een kort gelegenheidsgedicht, bedoeld voor Nieuwjaar. Het richt zich op een uitdrukkelijk belerende wijze tot het publiek en heeft een acrostichon dat zich over alle verzen uitstrekt.³² De preken van meester Francois Stoc en zijn collega's zijn niet bewaard; ze zullen zowel geestelijk als politiek van inhoud zijn geweest. In de kroniek van Jehan de Wavrin, een Engelse edelman die gedurende langere tijd in Brugge verbleef, lezen we dat de Franse koning Lodewijk XI zich opwond omdat in 1464 'ung religieux avoit preschie publicquement a Bruges' als verzet tégen diens pogingen om de tegenstellingen aan te wakkeren tussen hertog Filips de Goede en zijn zoon Karel de Stoute.³³

Terug nu naar de retorische 'incarnacioenen'. De *Excellente cronike* is in verschillende bronnen overgeleverd. In de bekendste versie, de druk die in 1531 bij Willem Vorsterman in Antwerpen verscheen, staan zeventien van deze gedichten. De andere handschriften hebben er soms enkele meer of minder.³⁴ Wie de hele reeks overziet, constateert dat in al deze gedichten diverse literaire kunstgrepen worden toegepast – bijzondere rijmschema's, acrostichons, het veelvuldig voorkomen van neologismen, enzovoort – en bovendien dat ze voor het merendeel in verband staan met een uitvaart (drie gedichten) of generale processie (twaalf gedichten). Het gaat om gebeurtenissen die zowel een geestelijke als een uitgesproken politieke lading hebben. De gedichten combineren veelal, zoals in de al besproken voorbeelden, een oproep (tot gebed of deelname aan de processie: 'O devote hertkins, voucht hu ter bede',³⁵ 'Jonstelicke sielkins, voucht hu ter bedinge'³⁶) met het in herinnering brengen van de processie of uitvaart. De teksten van de meeste gedichten maken duidelijk dat ze omstreeks het moment van de processie of uitvaart geschreven moeten zijn: de primaire functie van de teksten hangt direct samen met de gebeurtenissen die erin gememoreerd worden.

Een in dat opzicht belangwekkend gedichtje dateert uit 1470. Het begint met de woorden 'Minlic Ambrosius, wiens dach dat heden si en heeft betrekking op een processie die plaatsvond op 4 april.³⁷ Dat is de datum waarop volgens de kalender voor Brugge het feest van Sint-Ambrosius wordt gevierd. In het gedicht wordt aldus gerefereerd aan een op dat moment plaatsvindende processie. Maar de twee laatste verzen lijken juist een terugblik te geven op deze processie: 'Vor hem te biddene sijt diligent / Want te predecaeren waerdi present.' Wees toegewijd in uw gebed want u was aanwezig! De processie wordt in herinnering geroepen terwijl meteen wordt opgeroepen tot gebed. Hier lijken we op het spoor te zijn van de bedoeling die men moet hebben gehad met het schrijven van veel van deze gedichten. Ze herinneren aan een processie of aan een overleden vorst en ze sporen aan tot gebed. Het

zijn memoriegedichtjes voor daadwerkelijke (en potentiële?) deelnemers aan de processie.

Ruime verspreiding

De inhoud van de 'incarnacioenen' lijkt bij uitstek zinvol wanneer ze op enige schaal verspreiding hebben gevonden. Hoe ze verspreid werden, is nog onduidelijk, al zijn er een paar aanknopingspunten.

Generale processies werden geproclameerd vanaf de hallentoren door middel van een hallengebod. Dit was een officiële proclamatie die, leesbaar voor alle inwoners van de stad, werd opgehangen.³⁸ Zo'n hallengebod zou vergezeld kunnen zijn geweest van een gedicht, waarin de oproep kracht werd bijgezet, al zou men denken dat de verspreiding van de gedichten actiever heeft plaatsgevonden. Bovendien zijn er enkele die alleen tijdens of na de processie zinvol zijn. Deze gedichten moeten welhaast tijdens de processie (en niet daaraan voorafgaand) zijn verspreid. Er is in elk geval één retoricaal gedicht in de *Excellente cronike* waarover we in dit opzicht iets meer weten. De tekst verschilt van de andere gedichten omdat hij niet is geschreven vanuit het perspectief van een anonieme ik of van de processiegangers zelf, maar omdat Maria van Bourgondië aan het woord wordt gelaten (voor het overige past hij geheel en al binnen de reeks). Na de dood van haar vader, Karel de Stoute, regeert Maria de Bourgondische landen. Schermutselingen aan de grens met Frankrijk en een voortdurende oorlogsdreiging hebben de Vlaamse steden, en dus ook Brugge, ertoe gebracht om hun milities beschikbaar te stellen voor het Bourgondische leger. Deelname aan deze militaire expedities leidde tot veel tegenstand. Niet alleen kostten ze veel aan geld en mankracht, maar de militaire onrust bracht ook de handel in gevaar, en daarmee de welvaart van Brugge. De overheid was er veel aan gelegen dat de Bruggelingen overtuigd raakten van het belang van de onderneming. In het navolgende gedicht wordt daarom duidelijk gemaakt dat zelfs de landsvrouw zeer begaan is met het lot van de mannen te velde. Het is bedoeld, aldus het opschrift, om het volk van Vlaanderen te bemoedigen, maar toch vooral ook, zo blijkt uit de tekst zelf, om de burgers ervan te overtuigen ten strijde te trekken. 'Voor een maecht vechten es eer ende vruecht', laat Maria weten aan haar onderdanen.

Item om tvoorsejde volc van Vlaendren moet te gheuene / so was te Brugge een dicht-
kin ghemaect vp den name van onse ionghe princersse / als quansuys of sijt int heyr
ghesonden hadde. Als hier naer volcht.

Mijne gheminde ick biddu hertelick
Aensiet hoe lettelt mijn voys gheacht es
Remedieert mijn lijden smertelick
In also varre alst in hu macht es
Een weese een maecht die dus vercracht es
Uan hem die my ter vonten hief
Ach doet mi bijstant / eert al versmacht es
Noeyt volck so goede cause besief
Betrout in gode hebby my Lief

Uoor een maecht vechten es eer ende vruecht
Raepst moet ghi bluscht hu eyghen grief
God sal ons helpen bi sijnder duecht
Ooc biddic hu minlic hebt of ghi muecht
Eendrachticheyt tsamen wats gheschiet
Ne weist in zijn heyr cracht niet ongehuecht
Int meeste volc en licht dye victorie niet
Eere ionst / ende duecht mijn siele hu biedt

By my als ionghe princersse cleene
Doet bystant dat hu god vruecht verleene

Ende dit selue gheschrifte was ghesonden int ghendtsche ende in brussche heyr / ende was allomme wellecomme.³⁹

Het gedichtje is in Brugge gemaakt, zo luidt het opschrift, en het is niet alleen in Brugge verspreid, maar ook onder de manschappen te velde van Brugge en Gent. Hoe deze verspreiding precies in zijn werk is gegaan, meldt de kroniek niet, al moet het in schriftelijke vorm zijn gegaan. Dit kan via handschriftelijke kopieën zijn gebeurd, al kan het gedicht ook in gedrukte vorm zijn verspreid. In 1477, ten tijde van het schrijven van dit gedichtje, waren in Brugge verschillende drukkers actief.⁴⁰ Het is de moeite waard om te zien of we, uitgaande van dat ene gedichtje dat quasi door Maria van Bourgondië is geschreven, nog verder kunnen geraken. Hier wil ik volstaan met drie constateringen. Ten eerste: onder de weinige bewaard gebleven losse gedrukte prenten uit de vijftiende eeuw – houtsneden die vaak een voorstelling en een korte tekst combineren – zijn er enkele die een gebed of een daaraan verwante tekst op rijm bevatten met een lengte die vergelijkbaar is met die van de gedichtjes uit de *Excellente cronike*.⁴¹ Ten tweede: de Brugse drukker Jan Bortoen heeft in het midden van de jaren zeventig van de vijftiende eeuw diverse losse bladen met prenten gedrukt voor de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Sneeuw en hij deed dit juist in de jaren waarin de rederijderskamer van De Drie Santinnen is opgericht, een kamer die vermoedelijk voortkwam uit de broederschap. Geen van deze gedrukte werkjes is bewaard gebleven.⁴² Ten derde: in 1482 drukte Gherart Leeu te Gouda een reeks van 36 prenten met bij elke voorstelling een rederijdersgedichtje. Het is vermoedelijk de vroegst bekende Nederlandse reeks losse bladen met een dergelijke opzet. Het gaat in dit geval om strofen van Anthonis de Roovere. Deze vormen weliswaar een samenhangende reeks, maar men kan ze ook los van elkaar lezen.⁴³ Het is een stap te ver om op grond van deze gegevens te concluderen dat ook de gedichtjes in de *Excellente cronike* werden gedrukt op losse bladen teneinde ze te kunnen verspreiden. Maar het staat vast dat in de jaren waarin deze gedichten werden geschreven, drukkers en schrijvers uit Brugge experimenteerden met het medium van de boekdrukkunst om losse devotionele teksten te verspreiden.⁴⁴ En het staat eveneens vast dat de Brugse overheid zich inspande om het volk tot grotere vroomheid te brengen.⁴⁵

Bid God om vrede

Tot slot wil ik één gedichtje er nog eens uitlichten, omdat veel van hetgeen hiervoor is betoogd aan de hand daarvan te demonstreren valt (frontispice).⁴⁶ Het is een van de vroegste gedichten die betrekking hebben op een generale processie en het dateert van 6 februari – Sint-Amantsdag – in 1470 (nieuwe stijl 1471). In de oorlog tussen Karel de Stoute en de koning van Frankrijk waren er verwickelingen die het bestaande evenwicht dreigden te verstoren, waardoor Vlaanderen acuut gevaar liep.⁴⁷ 'Ende aengesien dat hertoghe Kaerle', zo staat dan in de kroniek, 'hem voughen moeste te strijdene yeghen den coninc van Vranckerijcke / so was te Brugghe gheordonneirt eene deuote processie generale up sinte Amantsdach. Anno M CCCC ende LXX.' Het gedicht dat hierop volgt is zowel formeel als inhoudelijk exemplarisch voor het genre. Het heeft een complex rijmschema dat is opgebouwd op een voor de rederijkerslyriek karakteristieke wijze. De dichter heeft het zich daarbij extra moeilijk gemaakt door een acrostichon aan het begin én aan het eind van alle verzen. De slotletters van de opeenvolgende verzen leveren het jaartal van de processie: er staat twaalfmaal een C (is 1200), vijfmaal een L (is 250) en viermaal een V (is 20). Bij elkaar opgeteld geeft dat 1470. De beginletters vormen het zinnetje: 'BRUGGHE BID GODE OM VREDE.' Het vat in al zijn beknoptheid de strekking samen van dit ene gedichtje en van veel andere retorische gedichten in de *Excellente cronike*. Het gedicht begint met de constatering dat de oorlog genadeloos huishoudt:

Buucht huwe knyen, voucht u oodtmoedeliC
Redelicke menschen, aensiet hoe gloedeliC
Venijnde oorloghe nu toocht haer werC

De externe oorlogsdreiging geldt hier als motivering voor het gebed en dus voor deelname aan de processie. Een beroep wordt gedaan op alle 'redelicke menschen' en daarmee dus in feite op de gehele stedelijke gemeenschap, zoals een paar verzen later expliciet gezegd wordt: 'Elck voughe hem, biddick dan leec ende clerC / Bedijnghe te tooghene.' Het is een oproep tot collectief vertoon van vroomheid, met een uitgesproken politiek oogmerk. Het laatste vers van dit gedicht laat daarover geen twijfel bestaan: 'een devote bede behouft nu de leeU', waarmee uiteraard Karel de Stoute is bedoeld. De ik in dit gedicht treedt in het voorlaatste vers even naar voren met de woorden: 'Dus biddic hu hoort mijn ghefleeU.' Wie achter deze ik schuilgaat is onbekend. Werd het gedicht voorgedragen, of wist men welke dichter het had gemaakt? De Bruggelingen zullen hier geen volstrekt anonieme instantie voor zich hebben gezien. De deelnemers aan de processie moeten geweten hebben dat Brugse rederijkers hiervoor verantwoordelijk waren. Zij waren de verkondigers van een politieke en vrome boodschap die de overheid welgevallig was.

Besluit

Betekent de inzet van de rederijkers bij generale processies dat zij zich lieten gebruiken door de autoriteiten? Zeker als men weet dat die processies niet overal in de stad even geliefd waren? Of schreven ze dergelijke propaganda vanuit een zelf-

standige positie? Ik schets hier een valse tegenstelling. Rederijkers zijn immers afkomstig uit de kringen van de magistraat, of onderhielden er nauwe betrekkingen mee. Ook de geestelijkheid was sterk verbonden met de rederijkers en de stedelijke elite. De persoon van Francois Stoc vormt daarvan de perfecte illustratie. Rederijkers verwoordden dus hun eigen opvattingen wanneer ze opriepen tot deelname aan een generale processie, wanneer ze grote compassie toonden met het lot van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië, en wanneer ze collectieve uitingen van vroomheid propageerden. De eigen opvattingen vielen namelijk goeddeels samen met die van de stedelijke overheid. Kan ik dus met recht spreken van een 'vroomheids-offensief'? Het is maar welke inhoud men aan dat woord wil geven. Maar als men eronder wil verstaan: de doelbewuste inspanning gedurende langere tijd om bewoners van de stad (Brugge in dit geval) aan te zetten tot het beoefenen van collectieve (en zo mogelijk ook individuele) devotie, dan mag het antwoord een volmondig 'ja' zijn.

Noten

- 1 Ramakers 1996, 102; Derycke en Van Bruaene 2004.
- 2 Oosterman 2000a, i.h.b. 143-145.
- 3 Oosterman 2001.
- 4 Van Elslander 1945; Oosterman 1995a, 152-165.
- 5 Zie voor aanwijzingen van dat laatste Oosterman 1995b.
- 6 Coigneau 1993, 107; Gros 1992.
- 7 Oosterman 1995a, 204.
- 8 Coigneau 1993; Derycke en Van Bruaene 2004.
- 9 Ronse 1853-1857, 149.
- 10 Ronse 1853-1857, 151.
- 11 Van Elslander 1953, 101-102.
- 12 Lyna en Van Eeghem 1929-1930, dl. 1, 267-268.
- 13 Erné 1977; Oosterman 1995-1996, 37-50.
- 14 De Roovere 1955, 123.
- 15 Oosterman 1995-1996, 43-48; De Roovere 1955, 136-148. Aan de daar genoemde vindplaatsen kan worden toegevoegd: hs. Manchester, JRL, Dutch 13, fol. 27v-42v (zie over dit handschrift: Ker 1983, 392-398; met dank aan Geert Warnar).
- 16 Asselbergs en Huysmans 1955.
- 17 Asselbergs en Huysmans 1955, 93-95.
- 18 Van Eeghem 1953.
- 19 Oosterman 1997-1998, 17.
- 20 Over deze devotie Caspers 1992.
- 21 Oosterman 1995a, 204-209.
- 22 Ramakers 1996, i.h.b. 43-44.
- 23 *Excellente cronike* 1531, fol. 211v. Over deze kroniek Oosterman 2002.
- 24 Een overzicht in Van 't Hoog 1918, 253-257.
- 25 *Excellente cronike* 1531, fol. 130v. Zie Oosterman 2002.
- 26 De Roovere 1955, 364; *Excellente cronike* 1531, fol. 177r.
- 27 *Excellente cronike* 1531, fol. 211v.

- 28 Blockmans en Prevenier 1997, 217-219.
- 29 Gailliard 1912; Ramakers 1996, 143-145.
- 30 Gilliodts-Van Severen 1876, dl. 5, 447.
- 31 Kunzelmann 1972, 118; Oosterman 2000b.
- 32 Lyna 1924, 301; Oosterman 2000b, 249-250.
- 33 Hardy en Hardy 1891, 447.
- 34 De gedichten staan in de *Excellente cronike* 1531 achtereenvolgens op fol. 127v, 130v, 152v, 159r-v, 166r, 166r-v, 171v, 174r, 177r, 185r, 188v, 190r, 190v, 211v, 213v, 217r-v en 225v.
Zie verder: Oosterman 2002.
- 35 *Excellente cronike* 1531, fol. 166r.
- 36 *Excellente cronike* 1531, fol. 190v.
- 37 *Excellente cronike* 1531, fol. 166r-v.
- 38 Hierover o.a. Hüsken 1992.
- 39 *Excellente cronike* 1531, fol. 188v.
- 40 Goetinck 1994.
- 41 Zie bijv. Van Os 1994, 112-113; Honemann 2000.
- 42 Schouteet 1971, 34-35.
- 43 Oosterman 2000b, 153-158.
- 44 Vgl. Goetinck 1994.
- 45 Zie bijv. Strohm 1990, 85-86.
- 46 *Excellente cronike* 1531, fol. 159r-v.
- 47 Cauchies 1996, i.h.b. 42-47.

Bibliografie

Oude drukken

Excellente cronike van Vlaenderen. Antwerpen, Willem Vorsterman, 1531.

Studies en edities

- Asselbergs, W.J.M.A. en A.P. Huysmans (ed.), *Het spel vanden Heilighen Sacramente vander Nyeuwervaert*. Zwolle 1955.
- Blockmans, W. en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam/Leuven 1997.
- Caspers, C.M.A., *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen*. Leuven 1992.
- Cauchies, J.M., *Louis XI et Charles le Hardi. De Péronne à Nancy (1468-1477): le conflit*. Brussel 1996.
- Coigneau, D., '9 december 1448: Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijderskamer De fonteine goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband'. In: M.A. Schenkveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 102-108.
- Derycke, L. en A.-L. van Bruaene, 'Sociale en literaire dynamiek in het vroeg vijftiende-eeuwse Brugge. De oprichting van de rederijderskamer De Heilige Geest ca. 1428'. In: J. Oosterman (red.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literaire cultuur in Brugge op de grens van Middeleeuwen en rederijkerstijd*. Leuven 2004 [te verschijnen].

- Egghem, W. van, 'Anthonis de Roovere's "Lof vanden heylighen sacramente" (1457)'. In: VMA 1953, 561-592.
- Elslander, A. van, 'De Mariavereering bij de rederijkers'. In: JbF 3 (1945), 57-74.
- Elslander, A. van, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*. Gent 1953.
- Erné, B.H., 'Kleinigheden uit de refreinbundel van Van Stijvoort (2)'. In: Ntg 70 (1977), 459-461.
- Gailliard, E., 'De "Processiën generael" en de "hallegeboden" te Brugge'. In: VMA 1912, 1061-1204.
- Gilliodts-Van Severen, L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section Première: inventaire des chartes*. 9 dln. Brugge 1871-1885.
- Goetinck, M., 'De ontluikende boekdrukkunst in Brugge (ca. 1474-1484): William Caxton, Colard Mansion en Jan Brito'. In: Vlaanderen 43 (1994), 125-132.
- Gros, G., *Le poète, la Vierge et le prince du Puy. Étude sur les Puys marials de la France du Nord du XIVe siècle à la Renaissance*. Parijs 1992.
- Hardy, W. en L.C.P. Hardy (ed.), *Recueil des croniques et anciennes istories de la Grant Bretagne, à présent nommé Engleterre / par Jehan de Waurin*. Dl. 5. Londen 1891.
- Honemann, V. (red.), *Einblattdrucke des 15. und fruehen 16. Jahrhunderts. Probleme, Perspektiven, Fallstudien*. Tübingen 2000.
- Hoog, G.C. van 't, *Anthonis de Roovere*. Amsterdam 1918.
- Hüsken, W.N.M., 'Kroniek van het toneel in Brugge (1468-1556)'. In: VMA 1992, 219-252.
- Ker, N.R., *Medieval manuscripts in British libraries*. Dl. 3. Lampeter-Oxford. Oxford 1983.
- Kunzelmann, A., *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten. Vierter Teil. Die kölnische Provinz bis zum Ende des Mittelalters*. Würzburg 1972.
- Lyna, F., 'Een teruggevonden handschrift (Brussel, Hs. II. 270)'. In: TNTL 43 (1924), 289-323.
- Lyna, F. en W. van Egghem (ed.), *Jan van Stijvoorts Refereinenbundel anno MDXXIV. Naar het Berlijnsch handschrift integraal en diplomatisch uitgegeven*. 2 dln. Antwerpen 1929-1930.
- Oosterman, J.B. (1995a), *De gratie van het gebed. Middelnederlandse gebeden: overlevering en functie. Met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)*. 2 dln. Amsterdam 1995.
- Oosterman, J.B. (1995b), 'A prayer of one's own; rhymed prayers and their authors in Bruges in the first half of the fifteenth century'. In: M. Smeyers en B. Cardon (red.), *Flanders in a European Perspective. Manuscript Illumination around 1400 in Flanders and Abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven, 7-10 September 1993*. Leuven 1995, 731-744.
- Oosterman, J.B., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling'. In: JbF 45-46 (1995-1996), 29-140.
- Oosterman, J.B., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling. Dl. 2, bijlage 2 en 3'. In: JbF 47-48 (1997-1998), 9-88.
- Oosterman, J. (2000a), 'Het rekenboek geopend. De laatste dingen in de vroege Brugse rederijkerslyriek'. In: *Queeste* 7 (2000), 143-161.
- Oosterman, J. (2000b), 'Meester Francois Stoc. De virtuoze poëtica van een vroege rederijker'. In: R. Jansen-Sieben, J. Janssens en F. Willaert (red.), *Medioneerlandstiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum 2000, 241-250.
- Oosterman, J., 'Spelen, goede moraliteiten en eerbare esbattementen. Anthonis de Roovere en het toneel in Brugge'. In: H. van Dijk, B. Ramakers e.a., *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, 154-177, 344-348.
- Oosterman, J., 'De Excellente cronike van Vlaenderen en Anthonis de Roovere'. In: TNTL 118 (2002), 22-37.
- Os, H. van, *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*. Cat. tent. Amsterdam (Rijksmuseum) 1994.
- Ramakers, B.A.M., *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne tijd*. Amsterdam 1996.

- Ronse, E. (ed.), *Jaerboeken van Veurne en Veurnambacht, door Pauwel Heinderycx. Veurne 1853-1857.*
[Roovere, A. de,] *De gedichten van Anthonis de Roovere, naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken.* Ed.
J.J. Mak. Zwolle 1955.
- Schouteet, A., 'Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge'. In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 108 (1971), 26-38.
- Strohm, R., *Music in Late Medieval Bruges.* Revised edition. Oxford 1990.